

Európsky odkaz Jána Lajčiaka

Venované Vladimírovi Bužekovi

Ladislav Kováč

28. október 1918. Dedina v horách: Vyšná Boca. Na fare zomiera luteránsky kňaz Ján Lajčiak. Osamotený: štyridsaťtiročný slobodný mládenec. Podľa legendy mu kostolník stihol oznámiť, že v Prahe práve vyhlásili Československú republiku. Nemohol – na Horné Uhry sa zvesť v ten deň nedostala. Iný kňaz na Liptove, Martin Rázus, udalosť básnicko oslávi až o niekoľko dní: „Hoj zem drahá, slovenská zem, poľúb že sa s ránom!“

Lajčiak sa za kňaza nehodil. Spieval slabým hlasom, falošne. Ľud sa hrdil dušpastiermi, ak mali hlasy ako organy. Asi preto si ho Štrbänia za farára nezvolili. Liptovským sedliakom nesedel aj z iných príčin – chodieval po dedinách a kupčil s dobytkom. A v zjednávaní bol neústupný. U cirkevnej vrchnosti bol v nemilosti. V Cirkevných listoch mu uverejnili len rozprávanie o prorokovi Ezechieli. Nenašiel pochopenie ani v Slovenských pohľadoch. Vyšiel mu v nich jediný text, „Naše literárne úlohy“. Šéfredaktor Jozef Škultéty si neodpustil komentár: „Pán spisovateľ, tak sa zdá, má pred očami cudzozemské západoeurópske merítka...“

Kde pribylinský rodák prišiel k takémuto „merítka“? Rodičia mu pomreli. Strýko ho poslal do Prešova na štúdium teológie. Na výber nebolo: teológia, evanjelická aj katolícka, bola jediná „veda“, ktorej sa mohli nadaní mládenci z chudobných rodín zasvätiť – iba cirkvi im dávali skromnučné štipendia. Janko Lajčiak sa síce učí farárčiť, no nájde si čosi, čo ho baví viac: jazykovedu. Bol asi jazykovým géniom. Preto môže po troch rokoch pokračovať vo vzdelávaní v Nemecku. Síce zas len na teologickej fakulte. V r. 1904 získava v Lipsku doktorát po obhájení dizertácie „Plural- und Dualeendungen am semitischen Nomen“. V životopisnej prílohe k dizertačnému spisu uvádza: venoval sa hebrejčine, sanskritu, taliančine, zo semitských jazykov asýrštine, sýrštine, etiopštine, ďalej egyptštine, staroperštine, čínštine, staroslovanskému cirkevnému jazyku a ruštine. Od W. Wundta sa učil filozofii. Po doktoráte z Lipska ide ešte študovať do Paríža na Sorbonnu. Tam spíše dizertáciu vo francúzštine a v r. 1905 dostáva ďalší doktorát. A to si v Paríži nájde čas aj na mesto a jeho kultúru. Píše o nich do Vavrišova svojej frajerke Ľudke Hroboňovej. V hlávke devy zapaluje sen: jedného dňa si pre ňu Janko príde na aute a odvezie ju do sveta elegancie a noblesy.

Ale aj tridsaťročný dvojnásobný doktor má svoje sny. V Uhorsku dvojdoktorov veľa nebolo. Už sa vidí univerzitným profesorom. Plánuje vydávať časopis Viera a veda. Ibaže: duchovná bieda krajiny, rovnosť a závisť mu pochovajú všetko, o čom snil. „A čo z tých snov, len hŕba skál, človek by nad tým zaplakal“ – napísal Martin Rázus v reflexii nad svojím životom. Na Lajčiaka pasujú tieto verše ako uliate. Univerzitnú katedru nedostane. Ba ani obyčajnú faru v zámožnejšom Gemeri. Je rád, keď si ho za farára vyberú chudobní cirkevníci na Boci. S pocitom, že je hmotne ako-tak zaistený, vyberie sa za budúcou manželkou. Ľudka, vyparadená, čaká naň v Hrádku na stanici. No keď ho zazrie, ako prichádza na doštenáku a „šoféruje“ konskému záprahu, je po sne! Odmietne ho. Nechce byť farárkou-sedliačkou na Boci. Zavrhnutý ženích si viac milú

nenájde. Ale určite sníva ďalej. O vedeckej sláve i o ženách. Kto číta Lajčiakové vety o krásnej prvej dáme Slovenska, spisovateľke Hane Gregorovej, nezapochybuje: šlo o jednu zo žien, ktoré miloval. Aký dôvod k zatrpknutiu, znenávideniu sveta, rezignácii a cynizmu! A k utápaniu smútku v alkohole!

Ako trávi tých 12 rokov na Boci? Odbavuje krsty, svadby a pohreby; po nedeliach káže; sedliaci; včelári; chodí na poľovačky; kupčí s bykami a kravami. Ale čo robí po večeroch, keď petrolejka svieti na fare dlho do noci? To sa dozvieme až po 28. októbri 1918. V pozostalosti Jána Lajčiaka nachádza Samuel Štefan Osuský rukopis nedokončeného diela „Slovensko a kultúra“. Osuský ho zrediguje a tri roky po autorovej smrti dá vytlačiť. Veľa pozornosti kniha nevzbudí. Postihol ju údel pre Slovensko príznačný (dodnes): ani pochvala, ani polemika. Nič. To najhoršie, čo môže intelektuála postihnúť: ľahostajnosť a zabudnutie. Treba čakať ďalších 36 rokov, kým kniha znovu vyjde. Ani vtedy sa s väčším ohlasom nestretnie. Tých, čo o knihe písali, možno zrátať na prstoch jednej ruky.

Málokto na Slovensku vytvoril také originálne vedecké dielo, akým je Lajčiaková kniha „Slovensko a kultúra“. Tú nenapísal nedovzdelaný, zahorklý a zakomplexovaný človek. Jej autorom bol muž veľkých znalostí. Asi aj sebaistoty. Stál vysoko nad svojím prostredím, imúnny voči klebetníkom, závistlivcom a krčmovým stenačom. Bádateľ, čo si zaostril svoj mikroskop na jeden objekt: stredoeurópske etnikum. Rovnako ako vtedy pod mikroskopom sledovali bádatelia z iných oblastí iné objekty: fyzik Jean Perrin koloidné roztoky, patológ Rudolf Virchow ľudské tkanivá. Lajčiak je s nimi zajedno: „Komplikovaný život národa nemôže byť skúmaný podľa istých subjektívnych konštrukcií, ale musí sa opierať o reálnu skutočnosť. Teda metóda, ktorú použijem, bude indukčná, metóda prírodných vied.“ Ale aký priepastný bol rozdiel v ich a jeho podmienkach! Lajčiak nemá prístup k odbornej literatúre. Sociológ – bez možnosti robiť ankety a prieskum verejnej mienky. Vedec bez kolektívu. Bez poslucháčov a čitateľov. Bez žiakov. Bez príležitosti s kýmkoľvek diskutovať. Sám, sám, sám! V tom desnom vyhnanstve na bocskej fare nemá bytosť, čo by ho i len pohladila. Ba ani poľutovať ho nemá kto.

V jeho knihe nenájdeme osobných sťažovaní sa a litánií. I tieto vety nie sú výsledkom autopsie, ale chladnej, empirickej, indukčnej analýzy spoločensva: „V národe vynikajú zriedkavé individuá, ktoré hľadajú možnosť uplatniť sa na poli myšlienkového sveta. Avšak na Slovensku veľkí duchovia živnej pôdy nemajú; u nás nie na hodnoty ducha a na rýdzosť charakteru sa hľadí. Často sa do popredia dostávajú piadimužici, kdežto charakter a génus bývajú nepovšimnutí.“

Ján Lajčiak bol asi prvý Slováč, ktorý porozumel evolučnému učeniu. Čo to bola za jasnozrivosť, rozpoznať na začiatku 20. storočia, že Darwin predstavuje najväčší zlom v dejinách myslenia! (Mnohým to nedošlo dodnes.) Lajčiak je spencerovec, aj sa k tomu hlási: Angličan Herbert Spencer sa kultúru pokúsil vykladať v duchu Darwina. V Uhorsku, ktoré patrilo do nemeckého kultúrneho priestoru, je Lajčiak zázrakom: keď ani Maxovi Weberovi, vtedy najvýznamnejšiemu nemeckému teoretikovi kultúry, „darwinizovať“ kultúru nenapadlo. Lajčiak vie, že „boli časy keď človekom bol vedený inštinktom práve tak ako ostatné živočíšstvo.“ „Darwin svojím monumentálnym dielom O vzniku druhov poukázal, že život organických bytostí je neľútostný boj o existenciu.“ Postupná evolúcia intelektu umožnila človeku prekročiť čisto inštinktívne konania, no naďalej sledoval len svoj osobný záujem. Ako sa však sociálny život stával

komplexnejším, nestačil už ani inštinkt, ani individualistický utilitarizmus. Vtedy vzniká kultúra. Tá biologické danosti človeka obmedzuje a stavia do služieb skupiny. A človeka dvíha z čisto animálneho sveta. Kultúra je spôsobom života skupiny, morálkou, právom, zvykmi, filozofiou, vedou, etiketou, hygienou, stravovacími návykmi, obcovaním. Literatúra, umenie vôbec, je len jej dielčou súčasťou.

Kultúra sa udržuje a vyvíja zásluhou ideí. Idey slúžia mase, ale masa ich netvorí. „Kultivovateľmi jednotlivých vedeckých myšlienok nie sú masy, ale individua.“ V tom je Lajčiak elitárom. Dôsledne darwinovským: čím viac ideí, čím väčší ideový polymorfizmus, tým živšia a rýchlejšia je kultúrna dynamika. Logicky mu z toho plynie zodpovednosť vzdelancov. „Verejná mienka, ak je v dobrých koľajách, môže konať veľké veci, ale neraz nie je nič iné ako slepá kolektívna náruživosť ľudu. A tu potom možno povedať vox populi vox diaboli.“ „Nevypelý národ, ktorého duševný život je poprerastaný rôznymi poverami ako pole tou najplnšou burinou, je vnímavý pre tie najväčšie nezmysly, ktoré jarmočná tlač rozširuje. Tu predovšetkým myslím na všelijaké snáre, tie otravy intelektu ľudu.“ (Kde mu mohlo napadnúť, že o sto rokov neskoršie bude si tento ľud nové „snáre“ vynucovať cez peplemetre v televízii! A že mu elity národa, politické i kultúrne, bude ponížene nadbiehať.) Pritom Lajčiak anticipuje to, čo dokážeme explicitne vyjadriť až dnes, po komunistickej lekcii: biologicky je človek mýtofilným živočíchom. „Povery tvoria integrálnu súčasť duševného života nášho ľudu. Ľud poverám pevne verí, povery sprevádzajú celý jeho život.“

Odporuje ohromnú etnografickú rôznorodosť Slovenska; vidí v nej evolučnú kultúrnu šancu. Zároveň však darwinovsky tuší aj to, čo až o 50 rokov neskôr empiricky zistí Vladimír Ferák: bol to dôsledok uzavretia, izolovanosti skupín. Tá biologicky predstavovala genetické ohrozenie, inbríding. Moralistov musí ešte aj dnes rozčúliť Lajčiakovo triezve konštatovanie, že „mnohé obce by isto boli blízko telesnej i duševnej degenerácii alebo boli celkom zdegenerované, keby sa z času na čas nebola primiešala cudzia krv“. Pre istotu ale dodá: „Ale zatracovať treba túto sexuálnu voľnosť z čisto morálneho stanoviska.“ Má už ekonomické vysvetlenie pre jednodetné manželstvá na južnom Slovensku; „sú obce, kde obyvateľstvo následkom toto systému za niekoľko desaťročí až na polovicu upadlo (Novohrad, Hont).“ Ale zas až o desaťročia neskoršie prieskum Sone Kovačevičovej ukáže, akou drastickou „antikoncepciou“ si holubičí ľud pomáhal k tomu, aby sa nemuseli deliť majetky.

Dva imprintingy v detstve určili Lajčiakovu osobnosť: na náboženskú vieru a na slovenské povedomie. V dospelosti mal ďaleko od náboženskej ortodoxie; veď z toho plynul aj jeho konflikt s cirkevnými autoritami. Ale imprintované púta k národu ostali. Preto sa nemohol stať učiteľom na niektorej z maďarských univerzít. Prečo neostal v Nemecku, vo Francúzsku? (Lajčiakom vari začala malá slovenská záhada, ktorá vo veľkej miere pretrváva: čo tých šikovných ľudí tu drží?) Isté je, že Lajčiakova analýza Slovenska a jeho kultúry je tak nestranná a odosobnená, že by si bol mohol kľudne pod svoj sociologický mikroskop podložiť iné etnikum. Zvolil si Slovensko, no jeho výpoveď je univerzálna. V tom je aj európsky význam jeho analýzy. (Ostatne, Slovensko sa znovu sa zdá byť zvlášť vhodnou krajinou pre bádateľov – tento raz pre výskum postkomunizmu.)

Lajčiakova lekcia je európskou, zdá sa mi, aj v inom. V analytickej rigoróznosti. Ľudstvo sa nachádza v ultimátnej dobe, javy sa menia ohromne rýchlo. Na mnohé z nich nestačíme vysvetlením ani riešením. Netreba nám osvietenských ilúzií o bezhraničných

potenciách a neobmedzenej zdokonaľovateľnosti človeka a spoločnosti. Nepotrebujeme lacné recepty. Potrebujeme však profesionálne analýzy – nekompromisné. A potrebujeme neústupnú, ba hádam až militantnú obranu toho, čo si európska kultúra svojou neľahkou – darwinovskou – evolúciou vydobyla.

Slovensko duchovne a politicky dozrieva. Tradícia romantického jazykového nacionalizmu sa rozplýva. U slovensky i maďarsky hovoriacich občanov. Ako inde v Európe, aj tu sa angličtina udomácňuje ako druhý jazyk. Paralelne s tým sa oslabuje symbolická funkcia niektorých historických osobností. Osobnosť Jána Lajčiaka sa možno stane novým – dominujúcim – symbolom. Lajčiakovu knihu „Slovensko a kultúra“ nanovo v r. 1994 zredigoval a opatril vynikajúcim predslovom Boris Petřík a vydala Kveta Dašková. V roku 2007 vyšla kniha v novom vydaní. Dnes je kniha digitalizovaná a prístupná na webe. Lajčiak priťahuje mladých ľudí. Keď absolventka prírodovedy Martina Neboháčová objavila v knižnici kalifornskej univerzity v Riverside originál Lajčiakovej dizertácie, odkopírovala ju a rozoslala kolegom ako memento. Magda Vašáryová si v úsilí o inštitucionalizovanie nešťátnej kultúry zvolila Jána Lajčiaka za duchovného patróna. Môžeme si aj trochu zasnívať: Keď sa Slovenská akadémia vied pretransformuje na univerzitu, poniesie meno Jána Lajčiaka. Jej matematikov, fyzikov, biológov, psychológov, sociológov spojí dohromady spoločný výskumný problém, Lajčiakom načatý: povaha a evolúcia kultúry.

Ako to, opýtate sa, že taký veľký človek, vzdelanec európskeho formátu, vedeckým záujmom povznesený nad malosť doby, handloval so sedliakmi na trhoch s dobytkom? Prečo to robil? Tu je odpoveď: Ján Lajčiak v tom našiel jediný spôsob, ako sa dostať k peniazom. Zhromažďoval ich, grajciar po grajciari, zlatku po zlatke, po celé roky (zle sa obliekal, skromne jedol, alkohol nepil) – aby jeho kniha „Slovensko a kultúra“ mohla uzrieť svetlo sveta. Vedel, že mu ju ani cirkev, ani martinskí „otcovia národa“ nevydajú. Zbieral peniaze, aby ju raz mohol vydať vlastným nákladom. Musel prísť 28. október 1918, aby sa situácia zmenila. Lenže práve v ten deň skosila Lajčiaka smrť. (Okrem nedokončenej knihy našlo sa v pozostalosti 40 tisíc korún.)

28. október by sa mal stať dvojnásobným štátnym sviatkom Slovenskej republiky. Na pamiatku dňa, ktorý zachránil slovenské etnikum a jeho kultúru pred vyhynutím. A ako deň Jána Lajčiaka.